

Child and Childhood in the Quran: From Innocent Weakness to Imaginative Strength

*Narges Sadat Sajjadih, Associate Professor, Department of Philosophical-Social Foundations of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: Sajjadih@ut.ac.ir,*

Extended Abstract

Introduction: Any educational design, planning, or intervention fundamentally requires a precise understanding of the learner and must be grounded in sound anthropological foundations. This necessity becomes even more important during childhood. Historically, childhood was not recognized as an independent identity or a distinct developmental stage; rather, children were often regarded merely as miniature adults. The conceptualization of childhood as a unique period characterized by specific qualitative features and developmental needs is a relatively modern construct that emerged less than two centuries ago. At the same time, a deeply religious society such as Iran faces considerable ambiguity when engaging with modern approaches to early childhood education (e.g., Montessori, Reggio Emilia, and Waldorf). This ambiguity stems from the fact that the relationship between the modern concept of childhood and the cultural-religious foundations of Islamic society—particularly the Quran—has not been adequately articulated. A review of the existing literature indicates that previous studies have either adopted an eclectic combination of Western and Islamic perspectives without a coherent philosophical foundation or, when examining the Quran, have focused primarily on the deficiencies and vulnerabilities of children while neglecting their capacities and potentials. Therefore, the central objective of this study is to clarify the concept of the child and childhood by developing a coherent philosophical-educational framework grounded in the Quran, the most authoritative text in Islam. This framework is intended to serve as a criterion for evaluating and contextualizing contemporary educational theories.

Methods: To develop a precise understanding of childhood in the Quran, this qualitative study employed linguistic and conceptual analysis. In linguistic analysis, concepts are examined within the specific semantic and textual context in which they occur. Accordingly, the study was conducted in two main stages. First, all Quranic terms referring to a child (including Tifl, Saghir, Sabi, Ghulam, and Bunayy) were extracted and analyzed. Second, the terms describing childhood as a biological and developmental stage (including concepts such as Da'f [weakness], Quwwah [strength], and La'ib [play]) were examined. To accurately identify the semantic components of childhood, the researcher drew upon etymological analysis, the examination of antonyms (such as Bulugh [maturity/puberty] and Hilm [forbearance and intellectual maturity]), authoritative Quranic exegesis (particularly Al-Mizan), and Islamic traditions (Hadith) in order to construct a comprehensive semantic network of the concept of childhood.

Findings: The findings indicate that a morphological and contextual analysis of

Quranic vocabulary reveals profound dimensions of the child's existence. The term *Tifl* denotes flexibility, softness (*na'im*), innocence, and a state of weakness relative to the stage of maturity. The term *Saghir* implies smallness in both age and capability. The term *Sabi* highlights the presence of strong desires alongside an underdeveloped capacity for self-control and volition. Furthermore, Bunayy indicates the child's exemption from responsibility and complete dependence on parents, who are viewed as the primary shapers of the child's character.

In addition, the analysis of concepts associated with the childhood period demonstrates that the Quran characterizes this stage through three key features: weakness, strength, and play. While children exhibit weaknesses in cognitive, emotional, and volitional dimensions, they simultaneously possess remarkable strengths in mobility, curiosity, need-seeking, and learning. Play (*La'ib*) is not portrayed in the Quran as a futile activity; rather, it is presented as a rule-governed activity driven by imaginative goals that serves as an important means of cultivating rationality and emotional balance in later life.

Synthesizing these findings, the Quranic concept of the child and childhood can be understood through six foundational components:

Flexibility and Changeability: A high capacity for learning, formation, and transformation (existential softness as opposed to rigidity).

Weakness: Evident in intellectual, cognitive, volitional, and emotional dimensions, thereby necessitating the attainment of maturity and reason.

Indeterminacy: The child does not possess a fixed and predetermined character (*Shakilah*) or an absolute destiny determined by prior actions.

Actual Innocence: A state of freedom from sin resulting from the absence of fully developed agency and volition, despite possessing the inherent potential for both good and evil.

Strength: Manifested in high levels of physical activity, curiosity, and rapid learning.

Imaginative Capacity: Expressed through a strong inclination toward play (*La'ib*).

Conclusion: The most significant contribution of this study is its presentation of a layered, dynamic, and non-reductionist understanding of childhood. In contrast to one-dimensional perspectives that regard the child either as fundamentally deficient and weak or as inherently pure and idealized, the Quran presents childhood as a stage characterized by the simultaneous coexistence of weakness and strength. This dialectical perspective suggests that educational practices should be designed to support children's vulnerabilities while actively cultivating and utilizing their strengths.

Furthermore, the meaningful status accorded to play and its connection with imagination elevates play from a mere recreational activity to an educational necessity, thereby underscoring the importance of storytelling, symbolic thinking, and metaphorical expression during childhood. Ultimately, this coherent conceptual framework, grounded in Islamic epistemology, provides researchers, educators, and policymakers with a robust analytical tool for critically evaluating, contextualizing, adapting, or critiquing contemporary Western psychological and educational theories.

Keywords: Child, Analysis, Quran, Weakness, Will, Innocence, Flexibility.

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیال‌ورزانه

نرگس سادات سجادیه^۱

چکیده

هر طرحی برای تربیت، بر پایه نگرشی نسبت به متربی تکوین می‌یابید. در این میان، تدوین تصویری از کودک و کودکی بر مبنای بازخوانی متن دینی، امری ضروری است؛ زیرا بدون این تصویر، طرح تربیتی برای این دوران قابل شکل‌گیری نیست و بدون این طرح و در فضایی مبهم و سرگردان، نحوه مواجهه ما با رویکردهای موجود تربیت در دوران کودکی، در چنبره رد و تأییدهای صوری و بی‌پشتوانه گرفتار می‌شود. پژوهش حاضر در همین راستا، در نظر دارد تا در تحلیلی زبانی- مفهومی ناظر به قرآن (در مقام معتبرترین متن دینی اسلام)، تصویر کودک و دوران کودکی را وضوح بخشد. در این راستا، رویکرد روشی مورد استفاده، رویکرد تحلیل زبانی و تحلیل مفهومی بوده است. در بخش نخست و با بررسی واژگان توصیفگر کودک در قرآن، مؤلفه‌های مقوم «کودک» استنباط شد. مؤلفه‌هایی چون انعطاف‌پذیری، معصومیت، دلنوازی و شیرینی، میل شدید و آزمندی و شهوت، ضعف در بعد فکری، ضعف در بعد احساسی، ضعف در بعد ارادی و معافیت از مسئولیت و وابستگی به والدین و مربیان، مؤلفه‌های مقوم «کودک» در قرآن است. در بخش دوم و با نظر به ویژگی‌های دوران کودکی، سه ویژگی ضعف، قوت و بازی، به‌عنوان مهم‌ترین مشخصه‌های دوران کودکی احصا شد. بر این اساس و با رویکردی مفهومی می‌توان گفت مفهوم کودک و کودکی با شش مؤلفه مقوم تصویر شد. مؤلفه‌هایی چون ضعف در ابعاد شناختی، گرایشی و ارادی، عدم تعین، معصومیت بالفعل، قوت در تحرک و کنجکاوی و خیال‌ورزی و انعطاف‌پذیری و قابلیت تغییر.

واژگان کلیدی

انعطاف‌پذیری، اراده، تحلیل، ضعف، کودک، قرآن، معصومیت.

هر طرحی برای تربیت، نیازمند شناخت متربی و مبتنی بر مبانی انسان شناختی است. در این میان، در دوران کودکی این نیازمندی به صورت مضاعف مطرح است؛ زیرا کودک و کودکی، در قدیم نه به عنوان مفهوم و دورانی مجزا از بزرگسالی بلکه در راستای آن و در درون آن تعریف می شد. عمر کودک و کودکی به عنوان مفهومی مستقل و دورانی دارای تمایز کیفی با بزرگسالی، کمتر از دویست سال است. براساس این انگاره جدید، وجود کودک دارای مقتضیاتی متفاوت از بزرگسال است و دوران کودکی، دورانی ویژه و متمایز از بزرگسالی است و برای مواجهه های تربیتی با کودک، باید این اقتضائات خاص و ویژگی ها را در نظر آورد.

ازسوی دیگر، جامعه ما در مقام جامعه ای که دین در تاروپود آن در هم تنیده است، در فعالیت های تربیتی در دوران کودکی، دچار سردرگمی و پریشانی است. از یک سو، همان گونه که بیان شد کودک در تربیت سنتی، متمایز از بزرگسال در نظر گرفته نمی شد (حاتمی، ۱۳۹۵) و از طرف دیگر، اعتبار مفهوم نوظهور کودکی در دنیای امروز، برای ما در هاله ای از ابهام است. به سخن دیگر، ارتباط مفهوم کودکی امروز و رویکردهای تربیت در دوران کودکی منتج از آن، با پشتوانه فرهنگی- دینی جامعه ما مشخص نیست و همین امر، مواجه ما با این رویکردها را دچار ابهام می سازد. برای روشن شدن این مواجه، لازم است سنگ محکی در مقام معیار فراهم آید که برآمده از زمینه دینی- فرهنگی ما باشد. از این رو، مسئله اساسی این پژوهش تدوین مفهومی فلسفی از دوران کودکی است که مبتنی بر متن دینی باشد. این مفهوم، از یک سو منتج از قرآن است و ازسوی دیگر، تلاش شده تا سازواری فلسفی در آن مد نظر قرار گیرد. در ادامه، با مرور پیشینه، این خلاء به صورتی برجسته تر نشان داده خواهد شد.

پیشینه پژوهش

در سال های اخیر، تلاش هایی از دو سو انجام شده است. از یک سو، برخی پژوهش ها ناظر بر مشخص ساختن مفهوم کودکی بوده اند. از جمله خسرو نژاد (۱۳۸۴) در مقاله خود با عنوان «مفهوم کودکی و ادبیات کودک»، تلاش کرده است تا مفهوم کودکی را واکاوی و تدوین کند؛ صفری شالی و عباسی (۱۴۰۳) تلاش کرده اند تا در مقاله خویش با عنوان «بایسته های مطالعات کودکی به عنوان حوزه ای میان رشته ای: تعریف کودک» با مبنا قرار دادن برساخت گرایی اجتماعی، تعریفی تلفیقی از کودکی ارائه دهند. در عین حال، نپرداختن به

کودک و کودکی در قرآن: از ضعف معصومانه تا قوت خیالورزانه

زیرسازهای فلسفی، سایه التقاطی بودن را بر سر این تعریف پررنگ ساخته است. همچنین سجادیه و آزادمنش (۱۳۹۵) تلاش کرده‌اند در پژوهش خود با عنوان «زیرساخت‌های مفهوم کودکی در تطور تاریخ: به سوی مفهومی اسلامی از کودکی» با واکاوی سیر تطور مفهوم کودکی، مؤلفه‌های مهم کودکی از منظر رویکرد اسلامی عمل را تدوین کنند. در عین حال، این مقاله هنوز به تعریفی دقیق از دوران کودکی دست نیافته است.

از دیگر سو، برخی دیگر از پژوهش‌ها تلاش کرده‌اند رویکردهای موجود را با نگاهی اسلامی مورد نقد و ارزیابی قرار دهند. برای نمونه کیانی و صحرکاری (۱۴۰۱) در مقاله خود با عنوان «تبیین رویکرد معنوی والدوروف به تربیت کودکان و نقد آن با تأکید بر آموزه‌های اسلامی» رویکرد اشتاینر- والدوروف را مورد نقد و ارزیابی قرار داده است و سجادیه و صابری (۱۴۰۲) در پژوهش خود با عنوان «تبیین و ارزیابی مبانی فلسفی نظریه تربیتی رجبو امیلیا: نگاهی از منظر رویکرد اسلامی عمل» تلاش کرده‌اند تا رویکرد رجبو امیلیا را از منظر اسلامی مورد نقد و ارزیابی قرار دهند. اما روشن نبودن مفهوم کودک و کودکی از رویکرد دینی، باعث شده تا این ارزیابی‌ها همه جانبه و دقیق نباشند.

تنها یک پژوهش با نگاه مفهوم‌پردازانه تلاش کرده تا مفهوم کودک را در قرآن واکاوی کند. افروغ، خان محمدی و ربانی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «مفهوم فرهنگی اجتماعی کودکی از دیدگاه قرآن» به واکاوی این مفهوم در قرآن پرداخته و تلاش کرده‌اند تا مؤلفه‌های مقوم آن را مشخص نمایند. در این مقاله، با تمرکز بر چهار پرسش مفهوم کودکی مورد واکاوی قرار گرفته است. در پرسش نخست، پرسش از طبیعی بودن یا فرهنگی بودن ماهیت کودک است. پرسش دوم ناظر بر هویت کودک در نسبت با بزرگسالی است. در پرسش سوم، کودکی در ربط میان عاملیت و ساختار مورد توجه قرار گرفته و در پرسش سوم، بحث بر سر ماهیت ارزشی کودک است. پاسخ مقاله به این پرسش‌ها منجر به تکوین مفهوم کودکی با هشت مؤلفه، مقطور به فطرت الهی، دارای ضعف جسمی و جنسی، عقلی و علمی و روحی، وابسته به بزرگسالی و در نهایت دارای خلقت متفاوت تعریف شده است. مقاله مورد بررسی با وجود ورود مناسب به این عرصه از فقدان نگاه فلسفی- تربیتی رنج می‌برد. این فقدان باعث شده، در بررسی مذکور تنها ضعف‌ها دیده شود و بالقوگی‌ها و توانمندی‌ها در نظر آورده نشوند. از این رو، به نظر می‌رسد ضروری است این مفهوم‌پردازی یکبار با نگرش تربیتی- فلسفی نیز صورت پذیرد.

رویکرد روشی

بر مبنای مسئله اصلی این پژوهش و مرور پیشینه، می‌توان گفت پرسش اساسی پژوهش حاضر، پرسش از ماهیت کودکی و کودکی در قرآن است. این پرسش، خود در دو فاز واژگان توصیفگر کودک و واژگان توصیفگر کودکی مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه تلاش شده تا با تکوین شبکه معنایی، کودک و کودکی از منظر قرآن تعریف شوند. رویکرد روشی مورد استفاده در این پژوهش عمدتاً رویکرد تحلیل زبانی و تحلیل مفهومی بوده است. در تحلیل زبانی، یک مفهوم را در دامنه یک متن مورد ملاحظه قرار می‌دهیم (باقری، سجادیه و توسلی، ۱۳۸۹). برای این نوع تحلیل مفهومی لازم است ابتدا همه واژگانی که معرف آن مفهوم هستند و در متن مذکور به معانی مترادف به‌کار رفته‌اند، احصا شود و مؤلفه‌های معنایی آن‌ها مورد تحلیل قرار گیرد. همچنین ابعادی از مفهوم در متن مذکور، از تحلیل موارد متضاد به‌دست خواهد آمد. به همین منظور، در تحلیل مفهوم کودکی در قرآن، ابتدا باید به واژگان توصیفگر این مفهوم که به گونه‌ای در ترادف با یکدیگر به‌کار گرفته شده‌اند، پرداخت. در خلال پرداخت به این واژگان، هر جا مورد متضاد قابل توجهی هم به نظر رسیده که در متن قرآن مطرح شده و می‌تواند ابعاد مفهومی روشن‌گر دیگری به دست دهد، در ذیل بحث‌ها مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته‌است. از این رو، بخش مجزایی به متضادها اختصاص نیافته است. در این بخش، به این واژه‌ها خواهیم پرداخت.

یافته‌های تحقیق

واژگان توصیفگر کودک و مؤلفه‌های معنایی آن‌ها

طفل

واژه «طفل»، نزدیک‌ترین واژه قرآنی به کودک است و بیش از بقیه واژه‌ها در معنای کودک به‌کار رفته است. این واژه در چهار موضع به‌کار رفته که تحلیل این مواضع و سیاق آن‌ها می‌تواند روشن‌گر مؤلفه‌های معنایی آن باشد. در نخستین موضع در سوره حج می‌خوانیم: «... وَ تَقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشْدَّكُمْ...» (و آنچه را مشیت ما بر آن قرار گیرد در رحم‌ها قرار می‌بخشیم تا به وقتی معین، آنگاه شما را به‌صورت طفلی بیرون آریم تا سپس به حد بلوغ و رشد خود برسید)^۱ (حج، ۵). در این آیه، طفل در مقابل رشد و بلوغ آمده است. همچنین در موقعیتی شبیه به این آیه در سوره غافر آمده است: «...ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشْدَّكُمْ...» (پس شما را (از رحم مادر)

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیالورزانه

طفلی بیرون آورد تا آنکه به سن رشد و کمال برسد (غافر، ۶۷).

راغب در ذیل این آیه در معنای طفل می‌نویسد: «الولد ما دام ناعما: فرزند تا هنگامی که نرم است» (راغب اصفهانی، ۱۹۹۲، ص ۵۲۱). از این تعریف می‌توان یکی از ویژگی‌های مهم کودک را «ناعم» بودن دانست. ناعم از یک سو به معنای نرم و صیقلی و انعطاف‌پذیر است و از سوی دیگر در خود معنایی از دلنوازی و شیرینی را دارد (تفتازانی، ۱۳۷۰). بنابراین می‌توان گفت یکی از ویژگی‌های مهم «کودک» از نگاه قرآن، «انعطاف‌پذیری» اوست. از سوی دیگر، دلنوازی و شیرینی، مؤلفه‌ای دیگر از معنی ناعم در معنای طفل است. شاید بتوان این دلنوازی و شیرینی را که در تقابل با سختی و بدی قرار دارد، حاکی از معصومیت و پاکی کودک، عدم آغستگی وی به پیرایه‌ها و آلودگی‌ها بزرگسالانه و نشان از نوعی پاک طینتی و خیر بودن وی در نظر گرفت. این مطلب را در ادامه با شواهد دیگری پی خواهیم گرفت.

از سوی دیگر، در هر دو آیه، طفل بودن در مقابل بلوغ و رشد قرار گرفته است؛ زیرا در ادامه آیه که با واژه «ثم»، تأکید بر مرحله‌ای جدید از زندگی مد نظر قرار گرفته، از حالتی متمایز و متفاوت از حالت طفولیت یعنی رشد و بلوغ سخن رفته است. در نظر گرفتن معنای رشد یعنی هدایت و نیز بلوغ و رسش (تفتازانی، ۱۳۷۰)، ما را بر آن می‌دارد تا طفل را که در سوی مقابل آن به‌کار گرفته شده، واجد نوعی از خامی و سرگشتگی بدانیم. از این رو، می‌توان گفت ویژگی دیگر طفل از نگاه قرآن، نوعی از ضعف و نارس بودن است. برای روشن بودن ابعاد این خامی و نارس بودن، واژه «بلوغ» را مورد توجه بیشتر قرار می‌دهیم.

راغب اصفهانی، «بلوغ» را «رسیدن به مقصد و غایت چیزی» تعریف می‌کند خواه این مقصد مکان باشد یا زمان یا حدی که برای چیزی تعیین شده باشد و در ادامه می‌گوید گاه «نزدیک شدن به این مقصد» نیز «بلوغ» نامیده می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۹۹۲: ۱۴۴). ابن فارس (۱۹۷۹: ۳۰۱) نیز با تأیید این دو معنا از «بلوغ» رسیدن و نیز مشرف شدن به مقصد را معانی بلوغ می‌داند. از این رو می‌توان گفت، منظور از بلوغ کودک، رسیدن یا نزدیک شدن به حدی است که برای وی مشخص شده است. این حد می‌تواند در ابعاد مختلف، سطوح و ویژه‌ای باشد. طفولیت در مقایسه با این حدود، حالتی اولیه و آغازین دارد. جست‌وجو در متون دینی به ویژه قرآن، توجه ما را به برخی از این ابعاد جلب می‌کند. قرآن، به صورت صریح از سه نوع بلوغ یاد کرده است. بلوغ نخست که ناظر به رسش جنسی است با نام «بلوغ حلم» مد نظر قرار گرفته است. در قرآن می‌خوانیم: «وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...»

(چون کودکان شما به بلوغ رسیدند، باید از شما کسب اجازه کنند؛ همان گونه که آنان که پیش از ایشان بودند کسب اجازه کردند...) (نور، ۵۹). در اینجا، بلوغ حلم نقطه‌ای دانسته شده که پس از آن باید برای ورود به اتاق اجازه گرفته شود. همان گونه که بیان شد، «بلوغ» در اینجا معیاری برای نحوه منش افراد و والدین است. از یک سو، این بلوغ که ناظر بر رشد جنسی است (طبری، جلد ۱۹: ۲۱۵)^۱ آغاز فرایندی است که در نهایت به آمادگی برای ازدواج و مرحله جدیدی به نام «بلوغ نکاح» می‌انجامد. در واقع، آغاز رسش جنسی با نام «بلوغ حلم» و پایان آن، با عبارت «بلوغ نکاح»^۲ مطرح شده است. از سوی دیگر، راغب اصفهانی، در ذیل این آیه، معنایی موسع‌تر برای «بلوغ حلم» مطرح کرده است. او با نظر به معنای حلم یعنی خویشترداری و بردباری، معتقد است منظور از «بلوغ حلم»، حدی از رشد است که فرد قادر به خویشترداری باشد: «زمان البلوغ، وسمی الحلم لكون صاحبه جدیرا بالحلم: زمان بلوغ از آن رو زمان حلم نامیده شده که حلم برای فرد بالغ، شایسته است» (راغب، ۱۹۹۲، جلد اول: ۲۵۳). از آنجا که خویشترداری، مستلزم وجود اراده در آدمی است، می‌توان بلوغ حلم را آغاز پدیدارگشتن نیروی اراده در آدمی به شمار آورد. از این رو، بعدی از ضعف طفل را می‌توان ضعف ارادی دانست.

در قرآن، از نوع دیگری از بلوغ نیز سخن رفته است که «بلوغ اشد» نام گرفته است. این نوع بلوغ در چند موضع مد نظر قرار گرفته که مقایسه و تحلیل آن‌ها می‌تواند ما را در دستیابی به ماهیت آن کمک کند. موضع نخست، هنگامی است که خداوند به ابعاد جسمانی طفل اشاره می‌کند و پایان طفولیت یا غایت آن را «بلوغ اشد» نام می‌نهد: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تَرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ...» (اوست خدایی که شما را از خاک (ناچیز) بیافرید و سپس از قطره آب نطفه و آن گاه از خون بسته علقه، پس شما را (از رحم مادر) طفلی بیرون آورد تا آنکه به حد رشد خود برسید...) (غافر، ۶۷). علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌نویسد: «حد بلوغ اشد از عمر آدمی آن زمانی است که نیروی بدنی انسان به حد کمال می‌رسد» (طباطبایی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۰، ج ۱۷: ۵۲۵). از این رو می‌توان گفت این سن، سنی است که مراحل تکوین انسان بالغ پایان می‌یابد و همه ابعاد وی به کمال اولیه برای طی کردن مسیر زندگی دست می‌یابند.

۱. مفسران زیادی واژه بلوغ حلم در این آیه را به همین معنا در نظر گرفته‌اند. از جمله این مفسران می‌توان به آلوسی در تفسیر روح المعانی (جلد ۹، ص ۴۰۲) و نیز طبری در تفسیر مجمع البیان (جلد ۷، ص ۲۴۳) اشاره کرد.

کودک و کودکی در قرآن: از ضعف معصومانه تا قوت خیالورزانه

موضع دوم درباره بازگرداندن اموال یتیمان است: «لَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْكَيْلِ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ...» (و به مال یتیم جز به نحوی [هرچه نیکوتر] نزدیک مشوید، تا به حد رشد خود برسد. و پیمانه و ترازو را به عدالت، تمام پیمایید...) (انعام، ۱۵۲). درواقع، اعطای مدیریت مالی به یتیم، مستلزم دستیابی به بلوغ اشد شمرده شده است. همچنین بار دیگر در داستان حضرت موسی و حضرت خضرؑ، این موقعیت تکرار می‌شود: «وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ...» (و اما دیوار، از آن دو پسر [بچه] یتیم در آن شهر بود و زیر آن، گنجی متعلق به آن دو بود و پدرشان [مردی] نیکوکار بود، پس پروردگار تو خواست آن دو [یتیم] به حد رشد برسند و گنجینه خود را که رحمتی از جانب پروردگارت بود بیرون آورند...) (کهف، ۸۲). از این رو می‌توان گفت، منظور از «بلوغ اشد»، نوعی رسش فکری- اجتماعی است که در طی آن، فرد قابلیت مدیریت روابط اجتماعی- اقتصادی خویش را می‌یابد؛ بنابراین «بلوغ اشد» را می‌توان رشی چندجانبه در نظر گرفت. از این رو با نظر به معنای بلوغ و ابعاد آن می‌توان گفت طفولیت که در مقابل بلوغ قرار گرفته، در ابعاد احساسی، تفکری و ارادی همراه با نوعی ضعف در نظر گرفته شده است.

مورد چهارم از کاربرد واژه «طفل» در قرآن را در ذیل مفهوم بلوغ مورد ارزیابی قرار دادیم و ملاحظه شد که در این معنا، طفولیت حاکی از نوعی خامی و عدم رسش جنسی به شمار می‌آید. در کاربرد پنجم و آخر از این واژه نیز، با نظر به همین مولفه معنایی، نوعی مراقبت‌های جنسی مد نظر قرار گرفته است: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْأَرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ...» (و زنان مؤمن را بگو تا چشم‌ها [از نگاه ناروا] بپوشند و فروج و اندام‌شان را [از عمل زشت] محفوظ دارند و زینت و آرایش خود جز آنچه قهراً ظاهر می‌شود [بر بیگانه] آشکار نسازند و باید سینه و بر و دوش خود را به مقنعه بپوشانند و زینت و جمال خود را آشکار نسازند جز برای شوهران خود یا پدران یا پدران شوهر یا پسران خود یا پسران شوهر یا برادران خود یا پسران برادران و پسران خواهران خود یا زنان خود [یعنی زنان مسلمة] یا کنیزان ملکی خویش یا مردان اتباع خانواده که رغبت به زنان ندارند یا اطفالی که هنوز بر عورت و محارم زنان آگاه

نیستند (و از غیر این اشخاص مذکور احتجاب و احتراز کنند)...).

در مجموع، تحلیل واژه «طفل» در مواضع به کار رفته و نیز ارزیابی متضاد آن یعنی بلوغ و رشد، نشان از مؤلفه‌های معنایی چون: «انعطاف‌پذیری»، «معصومیت» و «ضعف» در وجود کودکان است.

صغیر

واژه دومی که در معنای کودک و دوران کودکی در قرآن به کار رفته است، واژه «صغیر» است. بررسی سیاق موارد به کار رفته نشان می‌دهد، یک مورد از پنج مورد از کاربرد این واژه، ناظر به دوران کودکی است: «وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا» (همیشه پر و بال تواضع و تکریم را با کمال مهربانی نزدشان بگستران و بگو: پروردگارا، چنان‌که پدر و مادر، مرا از کودکی (به مهربانی) بپروردند تو در حق آن‌ها رحمت و مهربانی فرما) (اسرا، ۲۴). در این کاربرد، «صغیر» به معنای کوچک در نظر گرفته می‌شود. راغب (راغب و خسروی، ۱۳۸۳: ۴۰۰) معتقد است صغر، نامی است که در مقابل متضاد خویش معنا می‌یابد و حاکی از کوچکی در کنار امری دیگر (بزرگ) است؛ بنابراین در اینجا، صغیر اشاره به خردسال یا کم‌سال در مقابل بزرگسال دارد.

کوچکی یا حقارت موجود در واژه «صغیر» به قرائن مختلفی می‌تواند به کودک نسبت داده شده باشد. قرینه روشن نخستی که توضیح داده شد، قرینه سنی است. اما این کوچک بودن سن، می‌تواند صغارت‌های دیگری را نیز به همراه داشته باشد. ازجمله، علامه طباطبایی در تفسیرالمیزان در ذیل این آیه، می‌نویسد: «و در اینکه فرمود: و بگو پروردگارا ایشان را رحم کن آن‌چنان که ایشان مرا در کوچکیم تربیت کردند دوران کوچکی و ناتوانی فرزند را به یادش می‌آورد و به او خاطر نشان می‌سازد، در این دوره که پدر و مادر ناتوان شده تو بیاد دوره ناتوانی خود باش و از خدا بخواه که خدای سبحان ایشان را رحم کند، آن‌چنان که ایشان تو را رحم نموده و در کوچکی تربیت کردند» (طباطبایی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۰، جلد ۱۳: ۱۰). قرینه‌سازی ناتوانی پدر و مادر در زمان دعا با دوران کودکی فرد، باعث شده تا علامه طباطبایی، در معنی صغارت، علاوه بر کوچکی سن، کوچکی توان را نیز لحاظ کند. از این رو، در واژه «صغیر»، مؤلف معنایی «ضعف» و «ناتوانی» به ظهور می‌رسد. این ظهور می‌تواند مؤلفه‌ای اساسی از «کودک» و «کودکی» را در نگاه قرآن نشان دهد.

صبی

واژه دیگری که در قرآن، تناظر با دوران «کودکی» دارد، واژه «صبی» است. این واژه در دو

کودک و کودکی در قرآن: از ضعف معصومانه تا قوت خیالورزانه

موضع به کار رفته که یکی برای اشاره به اعطای حکمت در کودکی به حضرت یحیی (ع) است و دیگری به معجزه‌ای از معجزات حضرت عیسی (ع) یعنی سخن گفتن وی در گهواره اشاره می‌کند. در آیه نخست می‌خوانیم «يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» (ای یحیی، تو کتاب آسمانی ما را به قوت (نبوت) فراگیر و به او در همان سن کودکی مقام نبوت بخشیدیم) (مریم، ۱۲) و در مورد دوم سخن از سخن گفتن حضرت عیسی ۷ در کودکی و در گهواره است: «فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْهَيْدِ صَبِيًّا» (مریم به اشاره حواله به طفل کرد، آن‌ها گفتند: ما چگونه با طفل گهواره‌ای سخن گوئیم؟) (مریم، ۲۹). راغب «صبی» را به کودکی معنا می‌کند که هنوز به بلوغ نرسیده است. او همچنان در ادامه به مؤلفه‌ای مهم از ریشه «صبو» اشاره می‌کند و آن متمایل شدن است. وی در معنای «صبا فلان یصبو صبوا و صبوه» می‌نویسد: «متمایل و آرزومند شد و کودکانه عمل کرد». (راغب و خسروی، ۱۳۸۳، جلد دوم: ۳۷۴)، این معنا از این واژه را در آیه ۳۲ سوره یوسف از زبان یوسف می‌خوانیم که «إِلَّا تَصْرِفَ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُن مِّنَ الْجَاهِلِينَ» (اگر تو حيله این زنان را از من دفع نفرمایی به آن‌ها میل کرده و از اهل جهل (و شقاوت) گردم) (یوسف، ۳۲). همان‌گونه که در اینجا مشاهده می‌شود، در اینجا میل کردن و شوق داشتن، در معنای واژه بارز است.

بر این اساس، علاوه بر مؤلفه معنایی ظاهری نهفته در واژه «صبی» که همان کودک بلوغ نیافته است، مؤلفه معنایی ژرف‌تری در آن می‌یابیم و آن میل شدید است. شاید یکی از وجه تسمیه‌های نام‌گذاری کودک به صبوی، برخورداری وی از امیال شدید است. امیالی که به دلیل عدم ظهور اراده، چندان قابل کنترل توسط وی نیستند.

غلام

یکی دیگر از واژه‌هایی که در قرآن در جایگاه کودک به کار گرفته شده، واژه «غلام» است. این واژه دوازده بار در قرآن به کار رفته است. در این میان، سه مورد از موارد به کار رفته، اشاره به بشارتی فرزندی دارد که در پیری به حضرت ابراهیم (ع) و همسرش عطا می‌شود. همچنین سه مورد ناظر بر بشارت فرزند به حضرت مریم (ع) است؛ سه مورد ناظر بر کودکانی است که در داستان حضرت موسی و حضرت خضر (ع) حضور دارند که یکی در کودکی کشته می‌شود و دو کودک دیگر که صاحب گنجی پنهان‌اند. سه مورد نیز در داستان بشارت حضرت زکریا (ع) به داشتن فرزند، حضرت یحیی (ع)، به کار رفته است.

راغب «غلام» را جوانی می‌داند که صورتش تازه موی و سبیل برآورد (راغب و خسروی، ۱۳۸۳، جلد دوم: ۷۱۲). وی همچنین در ادامه، شدت نیروی جنسی را در جوان

نورس زیاد می‌داند و معتقد است از همین رو فرد آزمند شهوت را «غلمه» گویند. براساس این معنا، می‌توان گفت غلام ناظر بر کودکی دوم و آستانه بزرگسالی است؛ مرحله‌ای که با نام کودکی دوم یا نوجوانی از آن یاد می‌شود و ظهور قوای جنسی و علایم بلوغ، ازجمله روییدن مو بر بدن، در فرد ازجمله مهم‌ترین ویژگی‌های آن است.

قریشی با تأیید معنای جوان، آن را بر دیگر معانی غلام ترجیح می‌دهد و معتقد است از آنجاکه «اغتلام» ناظر بر هیجان ازدواج است، معنای جوان (و نوجوان) به معنای غلام نزدیک‌تر است (۱۳۷۱، جلد ۵: ۱۱۹). بر این اساس باید گفت واژه غلام در قرآن با تأکید بر هیجانات جنسی، ناظر بر کودکی دوم است نه کودکی نخست؛ زیرا مستلزم نوعی بیداری جنسی نیز هست و این بیداری بنا به آیات دیگر، در کودکی نخست رخ نمی‌دهد.

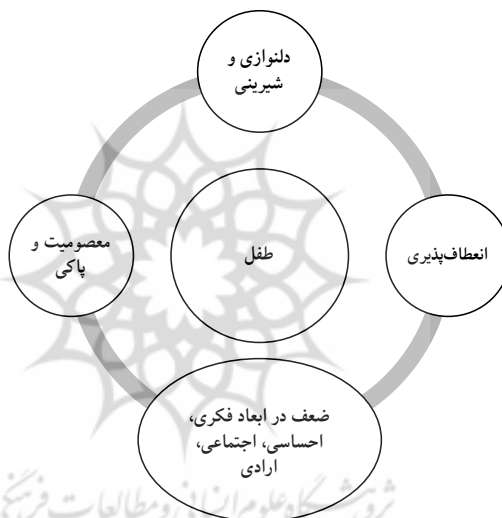
بنی

واژه «بنی» که تصغیر یافته واژه ابن است، ازسوی پدران به فرزندان گفته شده و در قرآن، شش مرتبه به‌کار رفته که یکبار خطاب ازسوی حضرت ابراهیم به حضرت اسماعیل (ع) بوده، یک بار ازسوی حضرت یعقوب به حضرت یوسف (ع) گفته شده، در موضعی دیگر هنگام خطاب قرار دادن فرزند حضرت نوح (ع) توسط وی آمده و در نهایت چندین مرتبه توسط حضرت لقمان (ع) به پسرش بیان شده است.^۱ راغب می‌نویسد خطاب قرار دادن فرزند توسط پدر با این بیان، نشانگر آن است که پدر در مقام سازنده وجود فرزند در نظر گرفته شده است. در این معنا، پدر سازنده و پیش برنده تربیت فرزند قلمداد شده است (راغب و خسروی، ۱۳۸۳، جلد ۱: ۳۱۵). همچنین علامه طباطبایی در المیزان، ذیل آیه پنجم از سوره یوسف، کاربرد «بنی» را حاکی از مشفقانه بودن رابطه می‌داند و می‌نویسد: «به یوسف خطابی مشفقانه کرد و فرمود: یا بنی: ای پسرک عزیزم» (طباطبایی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۰، جلد ۱۱: ۱۰۵). در این حالت، این واژه، نوعی تحیب و رابطه عاطفی را پشتیبانی می‌کند. این رابطه عاطفی می‌تواند به واسطه همان رابطه سازندگی میان والدین و فرزندان باشد.

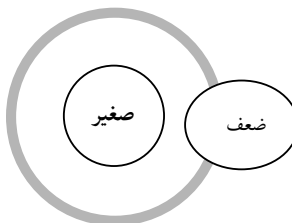
۱. حضرت ابراهیم (ع) در بیان جریان خواب دیدن قربانی کردن فرزند به فرزندش حضرت اسماعیل (ع) می‌گوید: «... قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرِيفِي الْمَنَامَ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى...» (ابراهیم گفت: ای فرزند عزیزم، من در عالم خواب چنین می‌بینم که تو را قربانی (راه خدا) می‌کنم، در این واقعه تو را چه نظری است؟) (الصفات، ۱۰۲). همچنین حضرت یعقوب (ع) خطاب به حضرت یوسف^۲ می‌فرماید: «... قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا...» (یعقوب گفت: ای فرزند عزیزم، زنه‌ار خواب خود را بر برادران حکایت مکن که (به اغوای شیطان) بر تو مکر (و حسد) خواهند ورزید... (یوسف، ۵). همچنین حضرت نوح (ع) در لحظات پرنه‌اب و وقوع طوفان به فرزندش رو می‌کند و می‌گوید: «... يَا بُنَيَّ اذْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ» (ای پسر، تو هم با ما بدین کشتی درآی و با کافران همراه مباش) (هود، ۴۲). همچنین حضرت لقمان (ع) در خطاب قرار دادن فرزندش برای بیان توصیه‌هایی اعتقادی- تربیتی به کرات از این واژه استفاده می‌کند. برای نمونه می‌خوانیم: «... يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ...» (ای پسر عزیزم! هرگز به خدا شرک نورز...) (لقمان، ۱۳).

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیالورزانه

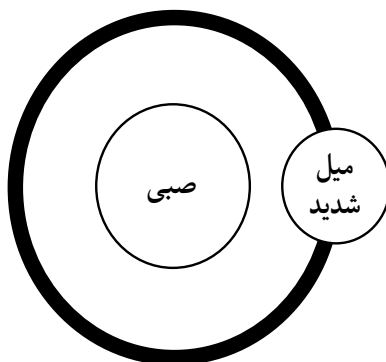
بر این اساس می‌توان گفت که وضعیت کودک در کودکی، حاصل تلاش والدین و مربیان وی است و خود وی در این وضعیت دخالتی ندارد. این بدان معناست که کودک در کودکی از مسئولیت معاف است و از همین رو، در مقام محصول تلاش پدر و مادر و مربیان خویش به رسمیت شناخته می‌شود؛ بنابراین، مؤلفه مفهومی نهفته در این واژه بیشتر ناظر بر مسئول نبودن کودک در کودکی خویش و نیز تأثیرپذیری وی از مربیان و والدین خویش است. در مقام جمع‌بندی می‌توان گفت هریک از واژگان مطرح‌شده، حاوی مؤلفه‌های معنایی زیر هستند. این مؤلفه‌های معنایی در مراحل بعد، می‌تواند در تبیین مفهوم کودکی در متون دینی به کار آیند.

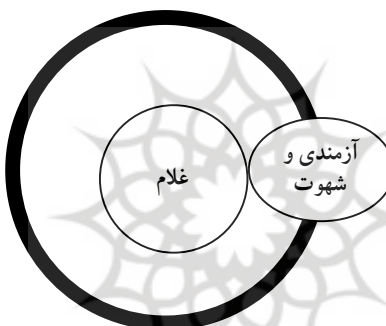
نمودار ۱. عناصر مفهومی واژه طفل

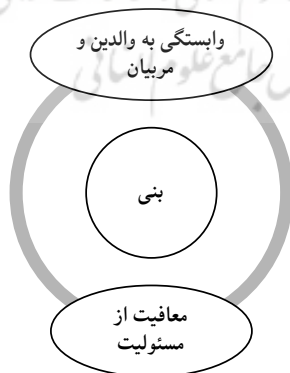
نمودار ۲. عناصر مفهومی واژه صغیر

نمودار ۳. عناصر مفهومی واژه صبی

نمودار ۴. عناصر مفهومی واژه غلام

نمودار ۵. عناصر مفهومی واژه بنی

واژگان توصیفگر «دوران کودکی» و مؤلفه‌های معنایی آن‌ها

گذشته از واژگانی که برای اشاره به کودک در قرآن، به‌کار رفته و شرح آن رفت، دوران کودکی در مقام یکی از مراحل زندگی آدمی نیز مورد توجه قرآن قرار گرفته و با واژگانی به آن پرداخته شده است. از این واژگان می‌توان به دسته دوم واژگانی یاد کرد که در حال توصیف دوران کودکی و بیان ویژگی‌های آنند. در اینجا تلاش می‌شود تا این واژه‌ها مد نظر قرار گیرد و مؤلفه‌های معنایی آن‌ها واکاوی شود.

دوران ضعف

یکی از واژه‌هایی که به‌عنوان توصیفگر دوران کودکی در قرآن مطرح است، واژه «ضعف» است. در آیه ۵۴ سوره روم، ترسیمی از دوره‌های زندگی آدمی قابل ردیابی است. در این آیه می‌خوانیم: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ» (خدا آن کسی است که شما را در ابتدا از جسم ضعیف (نطفه) بیافرید آنگاه پس از ضعف و ناتوانی (کودکی) توانا کرد و باز از توانایی (و قوای جوانی) به ضعف و سستی و پیری برگردانید که او هرچه بخواهد و مشیتش تعلق گیرد می‌آفریند، و او دانا و تواناست) (روم، ۵۴). در این آیه، از سه ضعف و دو قوت یاد شده است. قرشی؛ ضعف نخست را ناظر بر ضعف نطفه، ضعف دوم را ناظر بر دوران کودکی و طفولیت و ضعف سوم را ناظر بر دوران پیری و کهنسالی می‌خواند (۱۳۷۱، جلد ۴: ۱۸۳). راغب و خسروی نیز معتقدند «ضعف» دوم اشاره به ضعف موجود در جنین و طفل دارد (۱۳۸۳، جلد دوم: ۴۵۴). بنابراین در این آیه، کودکی، مرحله‌ای از زندگی آدمی معرفی شده که همراه با ضعف است. این معنا با مؤلفه‌های معنایی واژگان معرف کودک نیز هم‌آواست.

دوران قوت

نکته قابل توجه مهمی که به نظر می‌رسد از نظرها پنهان مانده است، توصیف به ظاهر متناقضی است که در همین آیه درباره دوران کودکی به‌کار رفته است. راغب با اشاره به آیه ۵۴ سوره روم، بیان می‌کند که از میان دو «قوت» که در آیه مطرح شده، «قوت» نخست با «قوت» دوم متفاوت است^۱. وی درحالی‌که قوت نخست را ناظر بر دوران کودکی می‌داند، معتقد است قوت دوم، به دوران پس از بلوغ اشاره دارد. از نظر وی، منظور از «قوت» اول، «همان چیزی است که به کودک تحرک و هدایت و طلب کردن شیر و غذا و قدرت دفع اذیت از نفس خویش با گریه کردن قرار داده‌است» (راغب و خسروی، ۱۳۸۳، جلد دوم: ۴۵۴).

مسئله مهم در اینجا آن است که دوران کودکی به دو صفت نسبتاً متناقض متصف شده است. یکبار از آن به ضعف یاد شده و بار دیگر، صفت آن قوت دانسته شده است. این دوگانگی را می‌توان این‌گونه پاسخ داد که ضعف و قوت، صفاتی نسبی‌اند که می‌توانند در نسبت با موارد مختلف و در مقایسه یک دوره با دوره‌های دیگر یا در مقایسه یک ویژگی با ویژگی‌های دیگر مد نظر قرار می‌گیرند. از این‌رو، دوران کودکی در عین آنکه در مقایسه با دوران بلوغ، در ابعادی از جمله ابعادی که از آن‌ها سخن رفت، ضعف تلقی شده، در ابعادی دیگر قوت به شمار آمده است؛ بنابراین درحالی‌که دوران کودکی، به واسطه قدرت تحرک و کنجکاوی و مواردی از این دست، دوره قوت به شمار آمده، این دوران در همین حال، در نسبت با دوران بلوغ و پس از آن در ابعادی، دوره ضعف دانسته شده است.

دوران لعب

یکی دیگر از توصیف‌گرهای دوران کودکی در قرآن، «لعب» است. این واژه و مشتقات آن در چهارده آیه از آیات قرآن به کار رفته که به‌طور خاص در سه موضع، ناظر به دوران کودکی است. نزدیک‌ترین کاربرد این واژه در معنای دوران کودکی، در سوره حدید است: «اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ...» (بدانید که زندگانی دنیا به حقیقت بازیچه‌ای است طفلانه و لهو و عیاشی و زیب و آرایش و تفاخر و خودستایی با یکدیگر و حرص افزودن مال و فرزندان...) (حدید، ۲۰). راغب و خسروی «لعب» را ناظر به کاری می‌داند که بدون هدف صورت پذیرد (۱۳۸۳)، جلد سوم: ۱۳۵). همچنین علامه طباطبایی «لعب» را بازی نظام‌داری می‌داند که دوطرف بازی نسبت به آن آگاهی دارند (ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۰، جلد نوزده: ۲۸۸). به این معنا می‌توان بر وجود قاعده و قاعده‌مندی در بازی اشاره کرد. از سوی دیگر، صاحب المیزان بر وجود هدف خیالی در بازی تأکید می‌ورزد و معتقد است کودکان برای مقصودی خیالی به بازی می‌پردازند (طباطبایی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۰، ج ۸: ۱۶۶). از این‌رو می‌توان گفت یکی از مؤلفه‌های مقوم بازی، خیال‌ورزی و تخیل است.

نکته مهمی که به مساوقت دوران کودکی با دوران بازی اشاره دارد، برداشت شیخ بهایی است که علامه طباطبایی در المیزان به آن اشاره می‌کند و آن، متناظر ساختن مراحل مورد اشاره در این آیه با مراحل زیست آدمی است (ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۷۸، جلد ۱۹: ۲۸۹). بر این اساس، پنج ویژگی بیان‌شده در آیه یعنی لعب، لهو، زینت، تفاخر و تکاثر، ناظر بر پنج مرحله عمر آدمی دانسته شده است بدین گونه، دوران کودکی، دوران بازی و لعب، دوران نوجوانی، دوران لهو و سرگرمی، دوران جوانی، دوران توجه به زیبایی ظاهر

کودک و کودکی در قرآن: از ضعف معصومانه تا قوت خیالورزانه

و زینت، دوران میانسالی، دوران تفاخر به اموال و داشته‌ها و دوران کهنسالی دوران فخر فروشی به نسب و اولاد و نیز مال‌اندوزی نامیده شده‌اند. براساس این نوع نگاه مرحله‌ای به زندگی آدمی و تلاش برای تجسم بخشیدن به ویژگی‌های مهم هر دوره در قالب عناوین متمایز، می‌توان گفت ویژگی بارز دوران کودکی بازی است.

ازسوی دیگر در داستان حضرت یوسف(ع) و برادران، هنگامی که برادران خواستند پدر را برای فرستادن حضرت یوسف(ع) متقاعد کنند، به او گفتند: او را با ما فرست تا گردش و بازی کند: «أَرْسَلْهُ مَعَنَا غَدًا يَزْتَعِ وَيَلْعَبَ...» (فردا او را با ما فرست که در چمن و مراتع بگردد و بازی کند) (یوسف، ۱۲). در نظر گرفتن پاسخ مثبت حضرت یعقوب(ع) در کنار حساسیتی که نسبت به حضرت یوسف(ع) و جان وی داشت، نشانگر اهمیتی است که ایشان به مسئله بازی در دوران کودکی قائل است. این اهمیت تا بدان پایه است که در شرایط خطیری که برای جان حضرت یوسف(ع) احساس می‌کرد، باز هم با پیشنهاد بازی وی در طبیعت در کنار برادران موافق کرد. در کلام معصومین: نیز بازی از جهت‌های مختلف، حائز اهمیت شمرده شده است. ازجمله در کلام پیامبر(ص) آمده است: «عَرَامَهُ الصَّبِيِّ فِي صَغَرِهِ زِيَادَةٌ فِي عَقْلِهِ فِي كِبَرِهِ: بازی و جنب و جوش کودک در دوران کودکی، موجب افزایش عقل او در بزرگسالی‌اش خواهد بود» (به نقل از محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، جلد ۶: ۲۵۶). درواقع، در این بیان بازی تقویت‌کننده عقلانیت در بزرگسالی و به نوعی نماد آن در بزرگسالی شمرده شده است. در بیانی دیگر از امام کاظم(ع) نیز می‌خوانیم: «تُسْتَحَبُّ عَرَامَةُ الْعُلَامِ فِي صَغَرِهِ لِيَكُونَ حَلِيمًا فِي كِبَرِهِ: بازی و تحرک کودک در دوران کودکی پسندیده است، چون او را در بزرگسالی، بردبار می‌سازد» (به نقل از محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، جلد ۶: ۲۵۷). در این بیان، بازی در کودکی، از منظری دیگر، باعث تعادل هیجانی در بزرگسالی دانسته شده است. توجه به تأثیرات بازی در وجود فرد، باعث توصیه‌های مکرر به ایجاد فرصت‌هایی برای بازی کودک شده است. ازجمله از قول امام صادق(ع) می‌خوانیم: «دَعِ ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ: کودکت را هفت سال آزاد بگذار تا بازی کند» (کلینی، ۱۳۸۷، جلد ۶: ۴۶).

در این میان، بازی فعالیتی قاعده‌مند اما بدون هدفی عینی و واقعی است که در دنیای بزرگسالان نوعی فعالیت غیر جدی به شمار می‌آید اما برای کودکان و با فرض هدف خیالی، فعالیتی جدی خواهد بود. علاوه بر این، همان‌گونه که ملاحظه شد، بازی در دوران کودکی به ویژگی‌های مهمی در بزرگسالی نگاشت خواهد شد و از همین رو، پرداختن

۱. توجه به این ایده را در گفت‌وگویی شفاهی، از خانم دکتر شهین ایروانی اخذ کرده‌ام.

به آن در دوران کودکی اهمیت دارد و وجودش، بخش مهمی از دوران کودکی را خواهد ساخت. تحلیل مفهوم بازی و استنباط مؤلفه‌های معنایی آن ازجمله، غیر جدی بودن، هدف خیالی داشتن و قاعده‌مندی می‌تواند ابعادی از دوران کودکی را بر ما مکشوف سازد. در جمع‌بندی این بخش می‌توان دید دوران کودکی در زبان قرآن، با سه توصیف‌گر کلی به صورت زیر وصف شده است:

نمودار ۶. توصیف‌گرهای دوران کودکی در قرآن

مؤلفه‌های مفهومی کودک در نگاه قرآن

در این بخش، تلاش می‌کنیم تا مبتنی بر تحلیل واژگان مرتبط با دوران کودکی در قرآن که در بخش نخست این فصل انجام شد، مؤلفه‌های مقوم دوران کودکی را از منظر قرآن، مد نظر قرار دهیم.

انعطاف‌پذیری و قابلیت تغییر

یکی از محوری‌ترین مؤلفه‌های دوران کودکی از منظر قرآن، انعطاف‌پذیری و قابلیت تغییر فرد است. از نگاه قرآن، کودک به سان موجودی شکل‌پذیر است که در دوران کودکی قابلیت شکل‌پذیری بیشتری از خود نشان می‌دهد و مقاومت کمتری در مقابل تغییر دارد. این شکل‌پذیری تا بدان درجه است که قرآن، از پدر کودک با عنوان سازنده وی یاد می‌کند. این نوع خطاب که در تحلیل واژه «بنی» از آن سخن رفت، می‌تواند شاهدهی مهم بر نقش بزرگسالان در فعالیتهای تمهیدی در دوران کودکی و کمرنگ بودن نقش خود

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیالورزانه

کودک در تغییرات صورت گرفته در دوران کودکی به شمار آید.

همچنین توجه به معنای واژه «ناعم» که همان نرمی و قابلیت انعطاف است در تعریف واژه طفل (الولد ما دام ناعما)، حضور انعطاف و نرمی در دوران کودکی را مورد تأکید قرار می‌دهد. بر این اساس، دوران طفولیت و کودکی، دوران ناعم بودن و نرمی و انعطاف‌پذیری است. این انعطاف‌پذیری و انفعال، در مقابل مقاومت به ظهور رسیده پس از این دوران، مد نظر است. به سخن دیگر، لازم نیست انفعال فرد در دوران کودکی، انفعالی محض و صد در صدی باشد تا وی طفل به شمار آید بلکه می‌توان این انفعال را در نسبت با دوران بلوغ و پس از کودکی نیز در نظر گرفت. بر این اساس، تغییرپذیری و انعطاف کودک، در نسبت با دوران نوجوانی و بزرگسالی مد نظر قرار می‌گیرد.

در مجموع، می‌توان گفت در نگاه قرآن، تغییرپذیری و انعطاف کودک در دوران کودکی، یکی از مؤلفه‌های مقوم دوران کودکی به شمار می‌آید. این یافته توسط منابع حدیثی نیز تأیید می‌شود. از جمله، در نامه ۳۱ نهج البلاغه از زبان امام علی (ع)، خطاب به امام حسن (ع)، فرزند ایشان، می‌خوانیم: «وَإِنَّمَا قَلْبُ الْحَدِّثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أُلْقِيَ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ فَبَادَرَتْكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَقْسُو قَلْبُكَ» (و جز این نیست که قلب انسان جوان مانند زمین خالی از کشت است، هرچه که در آن پاشیده یا کاشته شود، آن را می‌پذیرد؛ لذا، پیش از آنکه دلت قساوت بگیرد و عقلت مشغول شود به تادیب تو پیش‌دستی کردم)^۱ (نهج البلاغه، نامه ۳۱). در اینجا، واژه «حدث» به «جوان» و در برخی دیگر از ترجمه‌ها به «نوجوان» ترجمه شده است (راغب اصفهانی). این واژه را مشتق از مصدر «حدوث» می‌دانند که به معنای ایجاد شیی است که با تازگی و نو بودن همراه است (جلد ۱: ۲۲۲). از این رو می‌توان گفت این واژه به معنای «کودکی» نیز هست؛ زیرا کودکی، مرحله نخست حیات آدمی و ایجاد اوست. از سوی دیگر، معنای نوجوانی نیز می‌تواند به پیش از بلوغ و بزرگسالی اشاره داشته باشد. از این رو، می‌توان آن را نیز به کودکی تعمیم داد. با این فرض، یکی از ویژگی‌های مهم دوران کودکی که در این بخش از نامه امام (ع) مورد توجه قرار گرفته، انعطاف‌پذیری و نرمی آن است. این معنا را از ملاحظه متضاد نرمی، یعنی قساوت قلب^۲ می‌توان استنباط کرد. در واقع، امام (ع) فرموده است، در همان کودکی و نوجوانی و پیش از سخت شدن شاکله و شخصیت تو، ادب‌کردن تو را آغاز کردم. بنابراین همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، نرمی و انعطاف‌پذیری در مقام یکی از

۱. برای ترجمه مواردی که از نهج البلاغه آورده‌ام، به ترجمه مرحوم محمد تقی جعفری ارجاع شده است.

۲. راغب اصفهانی در معنای «قسی القلب» می‌نویسد: «غلظ القلب، وأصله من: حجر قاس...: سخت شدن قلب و اصل آن: سنگ سخت شد (جلد ۱: ۶۷۱).

ویژگی‌های مهم دوران کودکی و وجود کودک، در متون دینی تصریح شده است.

ضعف در ابعاد فکری- احساسی

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم دوران کودکی در مقایسه از نگاه قرآن، ضعف در ابعاد فکری- احساسی است. این ضعف، در مقایسه با دوران بلوغ و بزرگسالی در دو بعد مهم فکری و احساسات جنسی مورد تأکید قرار گرفته است.

از یک‌سو، تحلیل مفهوم «صغیر» نشان داد که به‌کارگیری آن برای کودک و دوران کودکی، نشانگر صغارت در ابعادی از وجود اوست. درواقع، این صغارت نه‌تنها در بعد سن در نظر گرفته می‌شود، بلکه به ابعاد دیگر نیز سرایت می‌کند. سیاق آیه^۱ که مقایسه‌ای است میان دوران کودکی فرد و دوران کهنسالی پدر و مادرش، نشان می‌دهد که وجه مشترکی میان این دو دوره مد نظر است. این وجه مشترک که منطق و دلیل «رحم» در کهنسالی به ازای «پرورش» در دوران کودکی است، ناتوانی و ضعف است. ازاین‌رو می‌توان گفت وجه مشخصه دوران کودکی فرد، ضعف و ناتوانی اوست.

ازسوی دیگر، در معرفی دوران‌های مختلف زندگی آدمی، دوران کودکی با صفت ضعف متصف شده است. همان‌گونه که در تفسیر آیه ۵۴ سوره روم^۲ بیان شد، از میان ضعف‌های بیان‌شده در آیه، ضعف نخست مربوط به ضعف نطفه در رحم مادر است و ضعف دوم، ناظر بر دوران کودکی است. ازاین‌رو، باز هم می‌بینیم که یکی از ویژگی‌های مهم دوران کودکی و وجود کودک، ضعف است.

در این میان نکته مهم آن است که این ضعف، ناظر بر ابعاد خاصی است و توجه به این ابعاد می‌تواند انگاره ما از دوران کودکی و نیز برخی راهبردهای تربیتی ما را در این دوران تحت تأثیر قرار دهد. در این بخش، توجه به ویژگی‌های بلوغ و ابعاد مختلف آن راهگشا خواهد بود.

یکی از ضعف‌های کودک، ضعف «شناختی» است. این ضعف را با استناد به آیات مختلف قرآن و احادیث مختلف، می‌توان مورد تأیید منابع دینی دانست. ازجمله هنگامی که سخن از تولد آدمی است، خداوند می‌فرماید: «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِّن بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ

۱. «...وَقُلِ رَبِّ اَرْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا: بگو: پروردگارا، چنان که پدر و مادر، مرا از کودکی (به مهربانی) پروردند تو در حق آن‌ها رحمت و مهربانی فرما» (اسراء، ۲۴)

۲. «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِّن ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِّن بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ: خدا آن کسی است که شما را در ابتدا از جسم ضعیف (نطفه) بیافرید آن‌گاه پس از ضعف و ناتوانی (کودکی) توانا کرد و باز از توانایی (و قوای جوانی) به ضعف و سستی و پیری برگردانید، که او هرچه بخواهد و مشتتش تعلق گیرد می‌آفریند، و او دانا و تواناست.» (روم، ۵۴)

کودک و کودکی در قرآن: از ضعف معصومانه تا قوت خیالورزانه

شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (و خداوند شما را از شکم مادرانتان خارج ساخت درحالی که هیچ نمی دانستید و برای شما گوش و چشم و قلب هایی قرار داد شاید شکرگزار باشید) (نحل، ۷۸). در این آیه، وضعیت اولیه آدمی در نقطه آغاز کودکی این گونه تصویر شده که آدمی، چیزی نمی داند. درواقع، نقطه آغاز کودکی، جهل و ضعف شناخت و به تدریج با ابزارشناختی چون گوش و چشم و قلب است که آدمی به کسب علم می پردازد. علامه طباطبائی در المیزان معتقد است در این آیه، علم حصولی در بد تولد نفی شده است. اما آغاز کردن کودک از حالت جهل، لزوماً به معنای ماندگاری آن در طول دوران کودکی نیست. درواقع، تا وقتی فرایند تبدیل این ضعف به قوت دوران بزرگسالی مشخص نشود، نمی توان دوران کودکی را کامل متصف به صفت ضعف شناختی کرد.

ملاحظه آیه ای دیگر می تواند وضعیت این ضعف در دوران کودکی را تا حدودی مشخص کند. در آیه ۲۲ سوره یوسف، درباره حضرت یوسف (ع) آمده است: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» (و هنگامی که به رشد رسید، او را حکمت و دانش عطا کردیم و نیکوکاران را این گونه پاداش می دهیم) (یوسف، ۲۲). همین تعبیر درباره موسی (ع) نیز چندین بار در قرآن تکرار شده است. ازجمله در سوره قصص درباره وی می خوانیم: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» (و هنگامی که (موسی) به رشد رسید و حد کمال یافت، به او حکمت و دانش عطا کردیم و نیکوکاران را این گونه پاداش می دهیم) (قصص، ۱۴). در این دو آیه، جبران ضعف شناختی اولیه که در بدو تولد همراه آدمی بود به سن رشد محول شده است. این رویداد، یعنی ارزانی داشتن دانش پس از وقوع رشد در فرد، نشان از تحولی در وی دارد که وابسته به این رشد است. ترمیم شناخت در مرحله بلوغ، می تواند به طور ضمنی بر ضعف آن در دوران پیش از بلوغ دلالت کند. از این رو می توان گفت از منظر قرآن، دوران کودکی نسبت به دوران پس از خود، با وضعی در قوای شناختی همراه است.

ضعف در بُعد ارادی

ملاحظه متون دینی با نظر به دوران کودکی، می تواند یکی دیگر از ویژگی های این دوران را برای ما آشکار سازد. این ویژگی که نسبتی هم با شناخت و احساسات دارد، ناظر به داوری، مدیریت و فرمانروایی خویشتن و محیط پیرامونی است و از آن با نام «اراده» می توان سخن گفت. آیات ۲۲ سوره یوسف و ۱۴ سوره قصص که از آن ها سخن رفت و اعطای حکم و علم را به پس از دوران بلوغ موکول ساخته بود، نشان از عدم وجود «حکم» در دوران کودکی هستند.

قوه «حکم» در آدمی را می‌توان ناشی از اراده‌ورزی وی دانست چنان‌که برخی اندیشمندان^۱، آن را مساوق اراده نیز دانسته‌اند (به نقل از علیدوست، ۱۴۰۰: ۳۴). از نظر مفهومی، اراده مستلزم نوعی داوری میان امیال و انتخاب یکی از میان آن‌ها در راستای تصمیم‌گیری است (باقری، ۱۳۹۹: ۵۰۰) و همین معنا، اراده را به مفهوم «حکم» نزدیک می‌سازد. از این رو می‌توان گفت قوه حکم یا اراده نیز پس از بلوغ به آدمی ارزانی می‌شود. شاهد دیگر در ضعف ارادی کودک را می‌توان در مؤلفه‌های معنایی «غلام» و «صبی» جست‌وجو کرد. همان‌گونه که در بخش‌های پیشین بیان شد، یکی از معانی واژه «غلام»، آزمندی نسبت به شهوات و از مؤلفه‌های معنایی «صبی» میل شدید است. هر دوی این بیان‌ها، نشان از آمیختگی دوران کودکی با میل شدیدی است که در کودک ظهور و بروز بارز دارد. این ظهور و بروز را می‌توان ناشی از غیبت اراده‌ای محکم و مستقر برای مدیریت آن‌ها به شمار آورد. به این معنا که قوه داوری و انتخاب‌گری و عمل، در این دوره به اندازه‌ای قوی نیست که بتواند آزمندی فرد نسبت به هیجان‌اتش را به تمامه مدیریت کند و از این رو، در یک نگاه، فردی را که در این دوران قرار دارد می‌توان «غلام»، آزمند شهوات، نامید. این تحلیل با مؤلفه‌های معنایی واژه «بنی» یعنی وابستگی به والدین و مریبان و معافیت از مسئولیت نیز پشتیبانی می‌شود؛ زیرا این دو مفهوم، نشانگر غیاب نیروی اراده مسئول و پاسخ‌گو در کودک هستند. بر همین اساس است فقهای امامیه شرط الزام به تکالیف شرعی را تحقق بلوغ می‌دانند. این امر نیز شاهی بر ظهور قدرت اراده و مسئولیت مترتب بر آن در دوران بلوغ به بعد است.

همچنین اگر واژه‌ای چون «صغیر» را تبیینی کلی از دوران کودکی به شمار آوریم، می‌توانیم این صغارت و ضعف را به همه، بیشتر، ابعاد وجود کودکی از جمله اراده ناظر بدانیم؛ زیرا اراده، مستلزم ارزیابی و سنجش‌گری است (باقری، ۱۳۹۹) و به دلیل ضعف این قوه در دوران کودکی، اراده نیز در این دوران، در وجود کودک به ظهور نرسیده است.

عدم تعین

یکی دیگر از ویژگی‌هایی که می‌توان براساس متون دینی برای دوران کودکی در نظر گرفت، عدم تعین آن است. توجه به واژه‌هایی چون «رین» و «شاکله» می‌تواند در دستیابی به این مؤلفه مفهومی راهگشا باشد. باقری (۱۳۸۹، ۱۲۲-۱۲۳) با توجه به این امر و با نظر به آیه چهارده سوره مطففین، از شکل‌گیری تدریجی غشایی سخت در درون آدمی سخن می‌گوید که می‌تواند وجود وی را تعین بخشد. در این آیه می‌خوانیم: «كَلَّابٌ رَّانٌ

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیالورزانه

عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (چنین نیست؛ بلکه آنچه در پی کسب آن بودند، بر دل‌هایشان غشایی سخت زد) (مطففین، ۱۴). بر این اساس، اعمال مستمری که آدمیان انجام می‌دهند (ما کانوا یکسبون به معنای اعمالی است که به صورت مستمر انجام گرفته‌است)، غشایی سرسخت در وجود آن‌ها پدید می‌آورد و این غشا، به وجود آن‌ها تعیین می‌بخشد و اعمال آتی آن‌ها را نیز جهت می‌بخشد.

همچنین واژه «شاکله» اسم فاعل برگرفته از واژه «شَکَل» (مثل و شبیه) یا «شَکَل» (فرم) (طبرسی، ۱۳۷۲، جلد ۶: ۶۷۳) است. مصطفوی با مبنا قرار دادن «شَکَل»، شاکله را شامل هیئت یا فرم کلی انسان می‌داند که در بردارنده ویژگی‌های ظاهری و طبیعت باطنی اوست (مصطفوی، ۱۳۶۸، جلد ۶: ۱۰۷). ازسوی دیگر، «شَکَال» به معنای بستن حیوان نیز به کار می‌رود: «شَکَلَت الدَّابَّة». راغب اصفهانی با نظر بر این مفهوم، شاکله را به معنای مقید کردن آدمی در نظر گرفته است (راغب اصفهانی، جلد اول: ۴۶۲). علامه طباطبایی نیز با اذعان به این معنا معتقد است «شاکله به معنای خوی و اخلاق است و اگر خلق و خوی را شاکله خوانده‌اند بدین مناسبت است که آدمی را محدود و مقید می‌کند» (طباطبایی، موسوی همدانی، ۱۳۶۰، جلد ۱۳: ۲۶۱).

در عین حال، میان ذاتی یا اکتسابی بودن شاکله، بحث‌هایی وجود داشته است. مفسران شیعه که بر اختیار آدمی تأکید دارند، از راه‌های مختلف تلاش می‌کنند تا تناقض نمای اختیار شاکله را حل کنند. یک دسته از آن‌ها شاکله را امری اکتسابی می‌دانند که به تدریج وضعیت اولیه و تعیین‌گری را در وجود انسان می‌آفریند که این وضعیت اولیه، خود، اعمال بعدی آدمی را تعیین می‌بخشد. البته این تعیین نیز تعیین قطعی نیست بلکه به صورت اقتضائی اولیه است. برای نمونه، باقری (۱۳۸۹: ۱۲۳-۱۲۴)، با مربوط دانستن ماهیت شاکله به رین (غشای مسلط و سخت حاصل از عمل)، آن را امری می‌دانند که در فرایندی اختیاری و با دست زدن آدمی به اعمال مختلف به تدریج در وجود وی شکل می‌گیرد و خود، تعیین بخش اعمال بعدی آدمی می‌شود.

دوران کودکی، به دلیل نرم بودن وجود کودک و عدم ورود وی به دنیای اراده‌ورزی و عاملیت، این غشاء هنوز شکل نگرفته و بنابراین تعیین اکتسابی خاصی هم وجود ندارد. ازاین‌رو، نمی‌توان اعمال کودک و بر همین قیاس، سعادت یا شقاوت وی را متعین ساخت. برخی دیگر نیز با تفسیر شاکله به عنوان اقتضای اولیه نه علت تامه، آن را منافی اختیار نمی‌دانند. ازجمله علامه طباطبایی معتقد است «بنیه انسانی و صفات درونی او در اعمالش اثر دارد اما تنها به نحو اقتضا نه به نحو علیت تامه» (جلد ۱۳: ۲۶۳). بر

این اساس، شاکله اگر به معنای صفات درونی و بینه انسانی نیز در نظر گرفته شود، اعمال آدمی و وضعیت وی را به صورت صددرصد تعیین نخواهد بخشید. علامه معتقد است تفسیر شاکله به علیت تامه، با منطق آیاتی که ناظر بر فطرت الهی در آدمی‌اند، در تعارض قرار خواهد گرفت؛ زیرا «معنا ندارد که هم فطرت آدمی او را به سوی دین حق و سنت معتدل دعوت کند و خلقت او وی را به سوی شر و فساد و انحراف از اعتدال بخواند آن هم به نحو علیت تامه که قابل تخلف نباشد» (طباطبایی، جلد ۱۳: ۲۶۳). از این رو، حتی با پذیرفتن غیر اختیاری دانستن ساختمان شاکله یا بخش‌هایی از آن و ظهور آن در دوران کودکی، باز هم نمی‌توان به تعیین وضعیت آدمی در دوران کودکی اعتقاد داشت.

بنابراین احادیثی چون «الشقی شقی فی بطن امه و السعید سعید فی بطن امه»، نمی‌تواند در معنای قضای حتمی پذیرفته شود. برخی از علمای شیعه در سند این روایات خدشه وارد کرده‌اند و برخی با تمرکز بر محتوا، آن‌ها را ارزیابی کرده‌اند. علامه طباطبایی، با ارزیابی محتوایی آن‌ها معتقد است، منظور این احادیث نمی‌تواند اقتضای ذاتی و حقیقی بوده باشد؛ چراکه در این صورت با اطلاق ملک خداوند در تعارض قرار خواهد گرفت. همچنین از اقتضای ذاتی و حقیقی موجد شقاوت و سعادت، در تعارض با نظر عقل در تأثیر تعلیم و تربیت و ارسال پیامبران برای آن است (طباطبایی، جلد ۸: ۱۲۰). همچنین باید در نظر داشت، نگاه قرآن در به رسمیت شناختن اختیار و اراده آدمی و منوط ساختن سرنوشت وی به اعمال اختیاری وی نیز با منطق تعیین سرنوشت پیش از یافتن حیات و برخورداری از امکان عمل، در تعارض است. بدین ترتیب، در صورت پذیرفتن سند این روایات نیز، باید آن‌ها را حمل بر اقتضای اجمالی و اولیه‌ای در نظر گرفت که در معرض تغییر و تحول توسط خود فرد در ادامه زندگی خواهد بود.

معصومیت بالفعل

یکی دیگر از ویژگی‌های دوران کودکی از منظر قرآن، نوعی معصومیت است. این معصومیت از آیاتی که درباره زنده به گور شدن نوزادان و کودکان دختر نازل شده، قابل استنباط است. در آیات ۸ و ۹ سوره تکویر آمده است: «وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ» (و هنگامی که از دختران زنده به گور شده بازپرسند به کدامین گناه کشته شدی) (تکویر، ۸ و ۹). مکارم شیرازی در ذیل این آیه می‌نویسد «قرآن ... رسیدگی به این موضوع را مقدم بر مسئله نشر نامه‌های اعمال در قیامت و دادخواهی در مسائل دیگر می‌شمرد و این نهایت اهتمام اسلام را به خون انسان‌ها و مخصوصاً انسان‌های بی‌گناه... نشان می‌دهد» (مکارم شیرازی، جلد ۲۶: ۱۸۹). تأکیدی که بر بی‌گناهی این کودکان رفته، می‌تواند

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیالورزانه

به صورت کلی تعمیم یابد و شاهی بر معصومیت کودکان در نظر گرفته شود. به سخن دیگر، پیش فرض موجود در این آیه، معصومیت کودکان زنده به گور شده است و از این رو، می‌توان از آن این برداشت را کرد که از منظر قرآن، کودکان از معصومیت برخوردارند. همچنین امام علی (ع) در کلامی می‌فرماید: «ما یُسْرُنِ لَوِیْطُ طِفْلاً وَأَدْخِلْتَ الْجَنَّةَ وَلَمْ أَكْبُرْ فَأَعْرِفَ رَبِّي عَزَّوَجَلَّ: دوست ندارم که در کودکی می‌مردم و به بهشت می‌رفتم و بزرگ نمی‌شدم تا پروردگارم، عز و جل، را بشناسم» (متقی هندی، ۱۹۸۹، جلد ۱۳: ۱۵۱). تأکید امام بر ورود به بهشت در صورت مرگ در دوران کودکی در عین نشناختن خداوند، نشان از معصومیت کودک دارد. به سخن دیگر، اگر کودکی بمیرد با وجودی که خداوند را نمی‌شناسد، وارد بهشت خواهد شد و این می‌تواند حاکی از معصومیت کودک باشد.

باید توجه داشت که معصومیت کودکان تنها به وضعیت بالفعل کودکان اشاره دارد و به معنای معصومیت بالقوه آن‌ها در بزرگسالی نیست؛ زیرا از نگاه قرآن، آدمی ترکیبی از نیروهای خیر و شر تصویر شده است. از یک سو بر تمایلات خیر آدمی تأکید شده و آدمی آغشته به خیر و چکیده از سرانگشتان آفریدگار و از همین جهت، شایسته تکریم خوانده شده است. خداوند با طرح نفخه روح الهی در آدمی، می‌فرماید: «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (پس چون آن را معتدل بیاریم و در آن از روح خویش بدمم همه (از جهت حرمت و عظمت آن روح الهی) بر او سجده کنید)^۱ (حجر، ۲۹). بنابراین وجود «روح» در آدمی و نسبت دادن آن به خداوند^۲، الهی دانستن آن، را می‌توان منشأ این نیروی خیر در آدمی به شمار آورد. همچنین کرامت بخشیدن به آدمی را می‌توان نشانه‌ای از وجود خیر در وجود او به شمار آورد: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...» (اسراء، ۷۰). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه، وجود نیروی عقل در انسان را مایه کرامت آدمی به شمار می‌آورد (جلد ۱۳: ۲۱۵). این نیرو، می‌تواند آدمی را هدایت کند و منشأ رویش انواع خیرها در وی شود.

ازسوی دیگر، تصویر آدمی در قرآن، تصویر خیر مطلق نیست. بلکه تصویری است که در آن، زمینه‌های شر نیز حضور دارند (آزادمنش، ۱۴۰۰). برای نمونه، می‌توان به آیاتی اشاره کرد که آدمی را به شروری متصف می‌سازند و گویی به ما گوشزد می‌کنند که زمینه‌های شر در وجود آدمی بالقوه وجود دارند. برای نمونه، در قرآن می‌خوانیم: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ» (راستی که آدمی سرکش و مغرور می‌شود) (علق، ۶). همچنین در موضعی دیگر

۱. ترجمه از آن الهی قمشه‌ای است.

۲. طباطبایی در ذیل این آیه می‌نویسد: «اگر روح را به خود نسبت داده و اضافه کرده به منظور تشریف و احترام بوده...» (طباطبایی، ج ۱۲، ص ۲۲۸)

آمده است: «...إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» (آدمی، سخت ستمگر و کفرکیش و ناسپاس است) (ابراهیم، ۳۴). صاحب المیزان، این ویژگی‌ها را نه ویژگی‌هایی عارضی بلکه ویژگی‌هایی مندرج در طبع بشر می‌داند: «این خبری است از آنچه در طبع بشر است» (طباطبایی، ۱۳۶۰، ترجمه موسوی همدانی، جلد ۲۰: ۵۵۰). محمدتقی جعفری (۱۳۶۱) نیز با به رسمیت شناختن این زمینه‌های شر در درون آدمی، از آن‌ها با عنوان محدودیت‌های آدمی یاد کرده است. وی برخی از این ویژگی‌ها را زمینه خلقت آدمی به شمار آورده است. باقری (۱۳۸۹: ۳۸) نیز با پذیرش این تبیین، معتقد است ویژگی‌هایی که ناظر بر نوع آفرینش آدمی‌اند، ویژگی‌هایی هستند که می‌توان آن را در زمینه خلقت آدمی دانست. برای نمونه، آزمند بودن^۱، ضعف^۲ و عجول بودن آدمی^۳، ویژگی‌های ناظر بر طبیعت آدمی‌اند.

از این رو می‌توان گفت، وجود کودک، خیر محض نیست و در درون وی، زمینه‌هایی از خیر و شر به صورت بالقوه وجود دارد، اما آنچه بالفعل در کودکی به ظهور می‌رسد، به دلیل نبود فرصت برای ظهور یافتن بالقوگی‌ها، نوعی از معصومیت است. این معصومیت نوع فعالیت‌های تربیتی در دوران کودکی را به گونه‌ای خاص جهت بخشی خواهد کرد و انواع تنبیه‌های سخت و بدنی و آزارنده را از گزینه‌های در دسترس تربیتی بیرون خواهد ساخت.

قوت در انعطاف، تحرک و کنجکاوی و خیال‌ورزی

یکی دیگر از وجوه مفهومی دوران کودکی از منظر قرآن، بازی قدرت و ضعف در درون کودک است. این بازی قدرت و ضعف، به گونه‌ای ظهور یابنده و در مقایسه با دوران جنینی و بزرگسالی، در حال رونمایی است. به نظر می‌رسد این نگاه قرآن، نگاهی بدیع به دوران کودکی رقم می‌زند که با پویایی درون خویش، از چهره رویکردهای ایستای مدافع ضعف یا قوت رها می‌شود و تصویری پویا از کودک را پیش روی ما قرار می‌دهد.

همان‌گونه که در تفسیر آیه پنجاه و چهارم سوره روم بیان شد، این در هم تنیدگی قوت و ضعف در دوران کودکی، وضعیت وجودی ویژه‌ای برای کودک رقم خواهد زد و در عین مواجه ساختن فرایند تربیت در دوران کودکی با دشواری‌های خاص، امکان‌های مختلفی را نیز پیش روی تربیت قرار خواهد داد. در این بخش بیشتر بر وجه قوت دوران کودکی متمرکز خواهیم شد.

یکی از مهم‌ترین وجوه قوتی که برای دوران کودکی قابل تأمل است، قدرت انعطاف کودک است. قدرت انعطاف کودک در مواجهه با دنیای پیرامون و نیز در وجود خود وی

۱. «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا: آدمی سخت آزمند آفریده شده است» (معارج، ۱۹)

۲. «... خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا: ... آدمی ضعیف خلق شده است» (نساء، ۲۸)

۳. «خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ: ... آدمی از عجله آفریده شده است...» (انبیاء، ۳۷)

کودک و کودکی در قرآن: از ضعف معصومانه تا قوت خیالورزانه

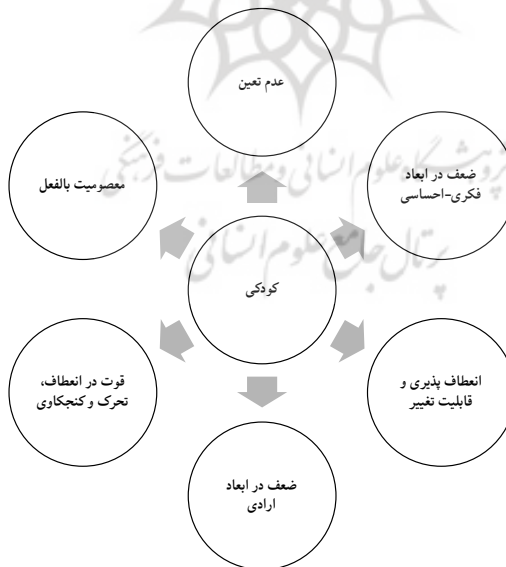
که برگرفته از «ناعم» خواندن وی در قرآن است، چابکی و قدرت مانور وی در زندگی را افزون می‌سازد. همین انعطاف باعث می‌شود کودک در مواجهه با دشواری‌های زندگی، قدرت تحمل بیشتری از خود نشان دهد و از راه‌های مختلفی برای تحمل رنج و درد بهره گیرد. امروزه در روانشناسی، انعطاف‌پذیری در جنبه‌های شناختی و هیجانی، یکی از قابلیت‌های مهم روانی آدمی به شمار می‌آید (دنیس^۱ و واندروال^۲، ۲۰۱۰؛ چاو^۳ و همکاران، ۲۰۱۷). این انعطاف‌پذیری، به مواجهه مثبت با محیط و عدم تعین‌هایش و نیز بازیابی و تطابق خویش با آن کمک شایانی می‌کند. بر این اساس می‌توان گفت انعطاف‌پذیری در کودکی می‌تواند به توان تطبیق بهینه و سریع‌تر با محیط بینجامد و از این نظر، قوتی بی‌نظیر در دوران کودکی است که می‌تواند کودک را از انواع اختلال‌های روان نژند حفظ کند. این انعطاف‌پذیری در بعد جسمانی هم بیش از بزرگسالی است. برای نمونه، مغز کودکان در مقایسه با مغز بزرگسالان از انعطاف‌پذیری بسیار بیشتری برخوردار است. این انعطاف‌پذیری که با نام «نوروپلاستیسیتی» نیز خوانده می‌شود، هم قدرت یادگیری در دوران کودکی را افزون می‌سازد و هم قدرت خودترمیمی مغز را افزایش می‌دهد. قدرت و عمق یادگیری در دوران کودکی در نسبت به بزرگسالی، در متون دینی هم مورد تأکید قرار گرفته است. از جمله در کلام پیامبر (ص) می‌خوانیم: «مَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي صَغَرِهِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ وَمَثَلُ الَّذِي يَتَعَلَّمُ فِي كِبَرِهِ كَالَّذِي يَكْتُبُ عَلَى الْمَاءِ: حكايت کسی که در کودکی می‌آموزد، چون نقش‌کندن بر سنگ است و حكايت کسی که در بزرگ سالی می‌آموزد، چون کسی است که بر آب می‌نویسد» (متقی‌هندی، ۱۹۸۹، جلد ۱۰: ۲۴۹). این بیان نشان از عمق و ماندگاری یادگیری در دوران کودکی (در نسبت با دوران بزرگسالی) دارد. در تحقیقات تجربی اخیر نیز مشخص شده است، یادگیری در دوران کودکی با سرعت بیشتری صورت می‌پذیرد؛ زیرا گاما آمینو بوتیریک اسید (GABA) که یک انتقال‌دهنده عصبی مؤثر است در هنگام یادگیری در مغز کودکان افزایش می‌یابد در حالی‌که در مغز بزرگسال ثابت باقی می‌ماند (فرانک^۴ و همکاران، ۲۰۲۲). از این رو، می‌توان گفت سرعت و عمق یادگیری در کودکی، نسبت به بزرگسالی بیشتر است و بدین صورت، کودکان در نوع یادگیری نسبت به بزرگسالان از قوت برخوردارند.

در کلامی از امام علی(ع)، تأکید بر این قابلیت و استفاده از برای آموزش در دوران

کودکی مد نظر قرار گرفته است. در این کلام می‌خوانیم: «مَنْ لَمْ يَتَعَلَّمْ فِي الصَّغَرِ لَمْ يَتَقَدَّمْ فِي الْكِبَرِ»: کسی که در کودکی نیاموزد، در بزرگسالی پیشرو نمی‌شود» (غرالحکم و درالکلم، حدیث ۸۹۳۷). در این کلام، امام به نوعی بر استفاده از دوران کودکی برای آموختن تأکید می‌کند و این تأکید و باید، خود برگزاردای واقع نگر استوار است که حاکی از قابلیت و توانایی کودک برای آموختن است. این توانمندی و قابلیت همان‌گونه که توضیح داده شد، در نسبت با بزرگسالی، در ابعاد ویژه‌ای از عمق و سرعت و نهادینگی بیشتری برخوردار است.

قوت دیگری که می‌توان برای کودکی نسبت به بزرگسالی در نظر گرفت، قدرت کنجکاو، پرسشگری و خیال‌ورزی است. اهمیت پرسشگری و کنجکاو در دوران کودکی تا آنجاست که امام علی (ع) می‌فرماید: «مَنْ سَأَلَ فِي صَغَرِهِ أَجَابَ فِي كِبَرِهِ: هر که در کودکی‌اش بپرسد، در بزرگسالی‌اش پاسخ خواهد داد» (غرالحکم و درالکلم، حدیث ۸۲۷۳).

مروار مؤلفه‌های سازنده معنایی کودک که از تحلیل زبانی و مفهومی صورت گرفته منتج شده‌اند، شمایی کلی از کودکی در متون دینی پیش روی ما قرار می‌دهد. در این نگاه کلی، شش مؤلفه معنایی می‌توانند کودکی و ویژگی‌های آن را پیش روی ما تکوین بخشند. این شش مؤلفه، به قرار زیر خواهند بود.

نمودار ۷. عناصر مقوم دوران کودکی براساس نگاه قرآن

بحث و نتیجه‌گیری

در پایان و با ملاحظه دو نمودار توصیفگر کودک و کودکی می‌توان کودکی را دورانی ویژه، تا حدودی مستقل از بزرگسالی، دارای قابلیت‌هایی خاص و ضعف‌هایی ویژه توصیف کرد. نکته قابل توجه در این نگاه، همزیستی ضعف و قوت در دوران کودکی است. این همزیستی باعث می‌شود، کودکی از دورانی بسیط خارج شود و نگاه‌های فروکاهنده کودکی به ضعف یا قوت، جای خود را به نگاه لایه‌مند همبودگی ضعف و قوت در دوران کودکی ببخشد.

همچنین وجه دیگر این تعریف، جایابی معنادار بازی در دوران کودکی و ارتباط آن با قابلیت‌های این دوره است. مفهوم خیال‌ورزی در مقام عنصر محوری بازی، می‌تواند نشانگر قوت مهم دوران کودکی هم باشد و تأکید بر بازی در این دوران را توجیه کند؛ بنابراین، بازی بایسته‌ای تربیتی خواهد شد که وجوه متمایز و همچنین حدود آن (خیال‌ورزی منفک از واقعیت) قابل تعریف خواهد بود.

ازسوی دیگر، تلاش شده تا در تبیین مفهوم کودکی در این اثر، پشتوانه‌های مفهومی-فلسفی مد نظر قرار گیرند و مفهوم‌پردازی صورت گرفته است، از سازواری برخوردار باشد. این مبنای سازوار می‌تواند هم زمان، مفهوم کودکی در رویکردهای مختلف زیستی، شناختی، روانی، فرهنگی-اجتماعی و حقوقی-سیاسی را تکوین بخشد و از این منظر، نوعی هماهنگی میان این منظومه چند رشته‌ای ایجاد کند. امری که در مقاله صفری شالی و عباسی (۱۴۰۳) به عنوان هدف آتی ذکر شده است. همچنین تکوین این مفهوم سازوار، کمک می‌کند تا نسبت ما با رویکردهای تربیت در دوران کودکی، به صورتی شفاف‌تر مشخص شود و حدود و تغییراتی که باید در استفاده از آن‌ها مد نظر قرار گیرد، به صورتی صریح قابل تبیین باشند. از این رو، پژوهش‌های مطرح‌شده در پیشینه که ناظر بر ارزیابی رویکردهای تربیت در دوران کودکی بودند با دقت فلسفی بیشتری انجام شوند.

همچنین براساس یافته‌های پژوهش حاضر، لازم است طرح تمهیدی خود را براساس در نظر داشتن ضعف‌ها و تکیه به قابلیت‌ها برنامه‌ریزی کنیم. همچنین تغییرپذیری دوران کودکی و انعطاف موجود در آن، بایسته‌ای است که جریان تمهید را به صورت جریانی رشدیابنده و تدریجی ترسیم می‌کند. ازسوی دیگر، مؤلفه‌هایی چون قدرت خیال‌ورزی، ما را به استفاده از بسترهایی چون استعاره و داستان در سنین کودکی متوجه می‌سازد. شرح تفصیلی دلالت‌های تربیتی، البته مجالی دیگر می‌طلبد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابن فارس، احمد (۱۹۷۹). معجم مقاییس اللغة. تهران: دارالفکر.

افروغ، عماد، خان محمدی، کریم، ربانی، محسن (۱۳۹۹). مفهوم فرهنگی اجتماعی کودکی از دیدگاه قرآن. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۲)، ۱۲۵-۱۵۴. <https://doi.org/10.22081/jiss.2020.58779.1696>

آزادمنش، سعید، سجادی، نرگس (۱۳۹۹). تبیین ماهیت دوران کودکی در هندسه نظریه اسلامی عمل. پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، ۱۳(۱۳)، ۸۳-۱۰۳.

باقری، خسرو (۱۳۸۹). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. تهران: انتشارات مدرسه.

باقری، خسرو (۱۳۹۹). عاملیت انسان: رویکردی دینی و فلسفی. تهران: انتشارات واکاوش.

جعفری، محمدتقی (۱۳۶۱). انسان در افق قرآن. تهران: مؤسسه بعثت.

حاتمی، زهرا (۱۳۹۵). تاریخ کودکی در ایران. تهران: نشر علم.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد (۱۹۹۲). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالقلم.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، خسروی (۱۳۸۳). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن. تهران: المكتبة المرتضویه لإحياء آثار الجعفریة.

سجادی، نرگس سادات (۱۳۹۸). نگاهی به رویکرد تربیتی مونته‌سوری از منظر عاملیت انسان. دوفصلنامه فلسفه تربیت، ۴(۲)، ۱۱۹-۱۴۳.

سجادی، نرگس سادات، صابر، زهرا (۱۳۹۹). تبیین و ارزیابی مبانی فلسفی نظریه تربیتی رجبیومیلیا. دوفصلنامه فلسفه تربیت: نگاهی از منظر رویکرد اسلامی عمل، ۸(۱)، ۵۳-۸۸.

صفری شالی، رضا، عباسی، مهدی (۱۴۰۳). بایسته‌های مطالعات کودکی به‌عنوان حوزه‌ای میان رشته‌ای: تعریف کودک. پژوهشنامه فرهنگی اجتماعی کودک و نوجوان، ۲(۱)، ۳۳-۶۶.

<https://doi.org/10.22083/cssca.2024.484953.1039>.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۰). تفسیر المیزان (ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن (چاپ سوم). تهران: انتشارات ناصرخسرو.

علیدوست، ابوالقاسم (۱۴۰۰). درس خارج اصول فقه، دوره دوم. جلسه بیست و هشتم. بازیابی‌شده از <http://a-alidoost.ir/persian/lessons/27151/>

قرشی، سید علی‌اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷). الکافی. قم: دارالحديث.

کیانی، معصومه، صحرکاری، مسلم (۱۴۰۱). تبیین رویکرد معنوی والدورف به تربیت کودکان و نقد آن با تأکید بر آموزه‌های اسلامی. دوفصلنامه فلسفه تربیت، ۷(۲)، ۵۵-۸۳.

متقی هندی، حسام‌الدین (۱۹۸۹). کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال. بیروت: مؤسسه الرساله.

کودک و کودکی در قرآن: از ضعفِ معصومانه تا قوتِ خیالورزانه

- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۹). میزان الحکمه. قم: مؤسسه دارالحديث.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۵۳). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غرالحکم و دررالکلم. قم: بوستان کتاب.

The Holy Quran.

Nahj al-Balagha.

Afrough, E., Khanmohammadi, K., & Rabbani, M. (2020). The socio-cultural concept of childhood from the perspective of the Quran. *Islam and Social Studies*, 8(2), 125–154. <https://doi.org/10.22081/jiss.2020.58779.1696>. [In Persian]

Al-Kulayni, M. (2008). Al-Kafi. Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]

Al-Muttaqi al-Hindi, H. (1989). *Kanz al-Ummal fi Sunan al-Aqwal wa al-Af'al*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]

Al-Raghib al-Isfahani, A. (1992). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]

Al-Raghib al-Isfahani, A., & Khosravi (Trans.). (2004). Translation and research of Mufradat of Quranic words. Tehran: Al-Maktabah al-Murtazawiyah. [In Persian]

Al-Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran* (3rd ed.). Tehran: Naser Khosrow Publications.

Alidoost, A. (2021). Advanced principles of Islamic jurisprudence (Kharij Usul al-Fiqh), Second course, Session 28. Retrieved from <http://a-alidoost.ir/persian/lessons/27151/>. [In Persian]

Azadmanesh, S. (2021). Childhood, evils, and fallible education. *Philosophy of Education*, 6(1), 87-103. [In Persian]

Azadmanesh, S., & Sajjadih, N. (2016). Explaining the nature of childhood in the geometry of the Islamic theory of action. *Foundations of Education*, 6(13), 83–103. [In Persian]

Bagheri, K. (2010). A new look at Islamic education. Tehran: Madresch Publications. [In Persian]

Bagheri, K. (2020). Human agency: A religious and philosophical approach. Tehran: Vakavosh Publications. [In Persian]

Bagheri, K., Sajjadih, N., & Tavasoli, T. (2010). Research approaches and methods in the philosophy of education. Tehran: Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]

Dennis, J. P., & Vander Wal, J. S. (2010). The Cognitive Flexibility Inventory: Instrument development and estimates of reliability and validity. *Cognitive Therapy and Research*, 34(3), 241–253. <https://doi.org/10.1007/s10608-009-9276-4>.

Frank, S. M., Becker, M., Qi, A., Geiger, P., Frank, U. I., Rosedahl, L. A., Malloni, W. M., Sasaki, Y., Greenlee, M. W., & Watanabe, T. (2022). Efficient learning in children with rapid GABA boosting during and after training. *Current Biology*, 32(23), 5022-5030.e7. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.10.021>.

- Hatami, Z. (2016). History of childhood in Iran. Tehran: Elm Publishing. **[In Persian]**
- Ibn Faris, A. (1979). Mu'jam Maqayis al-Lughah. Tehran: Dar al-Fikr. **[In Arabi]**
- Jafari, M. T. (1982). Man in the horizon of the Quran. Tehran: Be'sat Foundation. **[In Persian]**
- Khosronejad, M. (2005). The concept of childhood and the goal of children's literature. Journal of Social Sciences and Humanities of Shiraz University, 45, 154-168. **[In Persian]**
- Kiani, M., & Sahrakari, M. (2022). Explaining the spiritual approach of Waldorf to early childhood education and its critique with emphasis on Islamic teachings. Philosophy of Education, 7(2), 55-83. **[In Persian]**
- Makarem Shirazi, N., et al. (1974). Tafsir Nemounh. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. **[In Persian]**
- Mohammadi Reyshahri, M. (2010). Mizan al-Hikmah. Qom: Dar al-Hadith Institute. **[In Persian]**
- Mustafawi, H. (1989). Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. **[In Arabic]**
- Quraishi, S. A. A. (1992). Qamus-e Quran. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Safari Shali, R., & Abbasi, M. (2024). Necessities of childhood studies as an interdisciplinary field: Defining the child. Journal of Social and Cultural Studies of Child and Adolescent, 2(1), 33-66. <https://doi.org/10.22083/cssca.2024.484953.1039>. **[In Persian]**
- Sajjadih, N. S. (2019). A look at the Montessori educational approach from the perspective of human agency. Philosophy of Education, 4(2), 119-143. **[In Persian]**
- Sajjadih, N. S., & Saber, Z. (2020). Explanation and evaluation of the philosophical foundations of Reggio Emilia educational theory: A look from the perspective of the Islamic approach to action. Philosophy of Education, 8(1), 53-88. **[In Persian]**
- Tabatabai, S. M. H. (1981). Tafsir al-Mizan (S. M. B. Mousavi Hamedani, Trans.). Qom: Islamic Publications Office. **[In Persian]**

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.